

Sociálna zmena v biografických naratívoch obyvateľov dnešného Slovenska. Od Mníchova po 14. marec 1939

Monika Vrzgulová

Abstract:

VRZGULOVÁ, Monika: A Social Change in the Biographical Narratives of the Inhabitants of Today's Slovakia – From the Munich Agreement to 14th March 1938.

This paper provides information about the social change that started in autumn 1938 and the way this historical period is reflected in the biographical narratives of witnesses of today's Slovak Republic. The author analysed oral histories from 200 interviews that focused on memories of the period from September 1938 (Munich Agreement) to March 1939 (establishment of the wartime Slovak State). She concentrated on two questions: 1. Which images, moments and situations represented social change in this historical period for the witness? 2. How do the biographical narratives describe the social change at a local level, in both the public sphere as well as in private within families? The author is interested in the relationship between the communicative and cultural memory (A. Assmann) and the relationship between memory and identity.

Keywords: Biographical Narratives, Social Change, Communicative and Cultural Memory, Jews, Persecution

DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.9>

Vo svojich výskumoch sa dlhodobo zaoberám problematikou komunikatívnej a kultúrnej pamäti.¹ Skúmam, akým spôsobom respondentky a respondenti vo svojich biografických naratívoch konštruujú prežitú minulosť, ako sa ich spomienky stávajú súčasťou verejného diskurzu.² V tomto texte sa venujem spomienkam, ktoré reflektujú sociálnu zmenu³ v spoločnosti počas druhej ČSR na Slovensku, v období existencie autonómnej Slovenskej krajiny. Procesy v spoločnosti v tomto období pokladám za sociálnu zmenu, ktorú vyvolala medzinárodná

* Štúdia vznikla v rámci projektu VEGA 2/0022/17: *Vojnový slovenský štát a holokaust v súčasnom verejnom diskurze na Slovensku (Etnologický pohľad)* a vychádza aj z materiálu, ktorý som skúmala počas štipendijného pobytu ako *Guzenberger-Reichman Family Fellow* na *Jack, Joseph and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum* v roku 2018.

1 Pri skúmaní tejto problematiky pracujem s terminológiou definovanou v práci ASSMANN, Aleida. *Shadows of Trauma*, New York : Fordham University Press, 2016.

2 V tomto prípade verejný diskurz chápem ako vyjadrenie poznania, myslenia, inštitucionálnej praxe a hodnotení sledovanej historickej doby. Viac FOUCAULT, Michel. The Order of Discourse, In YOUNG, Robert (ed.) *Untying the Text*, London : Routledge; Boston : Kegan Paul, 1981, s. 48-79.

3 Pojem sociálna zmena znamená dynamiku a diskontinuitu, ktorá sa môže týkať demografických procesov, sociálnych štruktúr, kultúrnych vzorcov, spoločností a ich subsystémov, organizácií, inštitúcií alebo skupín. Pozri ŠUBRT, Jiří – PFEIFEROVÁ, Štěpánka (eds.) *Sociální změna*. Praha : FHS, 2013, s. 5. Sociálna zmena prináša premenu noriem hodnotového systému v zasiahnutej spoločnosti. Ku sociálnej zmene dochádza pod vplyvom rôznych faktorov, ktoré ovplyvňujú postoje a konanie ľudí, ich kultúru v najširšom zmysle slova, teda aj ich vzťahy a komunikáciu. Medzi takéto faktory akcelerujúce zmenu patria: fyzické prostredie, kultúrne vplyvy, politická organizácia, konflikty kvôli zdrojom a hodnotám, veľkosť a štruktúra populácie, inovácia (vynálezy, objavy, nové technológie) a difúzia (prelínanie prvkov jednej kultúry do inej). Viac: FORM, William – WILTERDINK, Nico. Social Change. In *Encyclopaedia Britannica*. Dostupné na internete: <https://www.britannica.com/topic/social-change>.

politická situácia, ale aj vnútropolitické procesy najskôr v politickom systéme. Tie následne akcelerovali zmeny hodnotového systému spoločnosti, ktoré zasahovali do individuálnych životov ľudí. Spomienky týchto ľudí boli v centre mojich výskumov.

Sledované historické obdobie som si pracovne ohraničila podpísaním Mníchovskej dohody (29. september 1938) a vyhlásením samostatného slovenského štátu (14. marec 1939). Vybraté biografické naratívy som podrobila obsahovej analýze. Sústredila som sa v nich na opisy a reprezentácie zmien, ktoré zasiahli do životov respondentov na území dnešnej Slovenskej republiky. Výskumnú vzorku tvoria video- a audiozáznamy rozhovorov pamätníkov a ich prepisy, ktoré sa nachádzajú v oral history archívoch v United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), USC Shoah Foundation Visual History Archive (USC SF VHA) a videoarchíve Nadácie Milana Šimečku (NMŠ). Pracovala som aj s nahrávkami z vlastných výskumov. Celý analyzovaný korpus tvorilo 200 rozhovorov, z nich naratívy židovských svedkov holokaustu predstavovali približne 60 %. Väčšina analyzovaných rozhovorov bola nakrútená v polovici 90. rokov 20. storočia v slovenskom jazyku v rámci medzinárodných výskumných projektov realizovaných vyššie zmienenými inštitúciami. Moje vlastné výskumy som realizovala predovšetkým v rozmedzí rokov 2006 – 2015. Tieto biografické naratívy predstavujú pre mňa komunikatívnu pamäť – subjektívne konštrukcie životných príbehov pamätníkov sledovanej doby.

Vo vybratých rozhovoroch som sa sústredila na životné príbehy ľudí, ktorí boli počas druhej svetovej vojny prenasledovaní a diskriminovaní ako Ž/židia (120 rozhovorov),⁴ resp. ktorí boli očitými svedkami historických udalostí, atrocít voči ich židovským susedom počas holokaustu (80 rozhovorov). Metodológia vedenia rozhovoru bola zameraná na získanie životného príbehu respondenta s hlavným dôrazom na obdobie druhej svetovej vojny, resp. holokaustu. Pritom jedným z tematických okruhov boli aj vzťahy respondenta a jeho rodiny s obyvateľmi lokality, v ktorej žili, a prípadné zmeny týchto vzťahov a kontaktov v dôsledku sociálnych a politických zmien koncom 30. rokov 20. storočia.

Je vôbec možné, aby si pamätníci po desiatkach rokov pamätali, čo zažívali v niekoľkomesačnom období trvania druhej ČSR a autonómie Slovenska v nej? Podľa mňa otázka takto nestojí. Jedným zo záverov doterajších výskumov je, že tí, ktorých sa zmeny v danom období dotkli osobne a výrazne (identita spomínajúcich pritom zohráva významnú rolu), majú túto historickú dobu zaradenú do osobných spomienok ako samostatný tematický blok. Nie vždy je však súčasťou ich spontánne rozprávaného života, ale vyjadrujú sa k nemu až pri doplňujúcich otázkach.

Pri analýze biografických interview ma zaujímalo, aké obrazy respondenti vo svojom rozprávaní vo vzťahu k sledovanému obdobiu (od septembra 1938 po marec 1939) konštruujú. Výskumná prax potvrdzuje, že nie je ani tak dôležité to, aké dlhé obdobie uplynulo od doby, ktoré narátori opisujú. Dôležitejšie je, prečo naň spomínajú. Aké silné boli zážitky, ktoré v danom čase prežili, a aké významy mu

4 Vzhľadom na multiplicitu židovských identít používam písanie pojmu ž/Žid v tejto duálnej podobe.

spomínajúci prisudzujú v kontexte svojich životných príbehov v súčasnosti. Determinantom vplyvujúcim na obsahy týchto spomienok je pochopiteľne identita (identity) spomínajúcich: ich rod, vek, náboženská, etnická, lokálna príslušnosť, ako aj vzdelanie a ďalšie osobné charakteristiky a znaky.

Približne v tretine analyzovaných 200 interview som našla zmienky o situácii na jeseň 1938, resp. narátori reflektujú často dlhšie obdobie až do marca 1939. Vo väčšine prípadov ide o spomienky židovských respondentov. Pracovne ich možno označiť ako opis zmien v ich každodennom živote v období slovenskej autonómie. Výskumnú vzorku tvoria z hľadiska veku ľudia, ktorí v sledovanom období boli deťmi, tínedžermi alebo mladými dospelými. Ich vzdelanostná úroveň sa pohybuje od základného po vysokoškolské vzdelanie, v sledovanom historickom období bývali spomínajúci (muži aj ženy) v mestách i na vidieku dnešného Slovenska. Spomienky zachytené v rozhovoroch predstavujú ich osobnú skúsenosť so zmenami, ktoré zasiahli do ich životov v dôsledku udalostí veľkých dejín.

V akademickom, resp. historiografickom diskurze je sledované obdobie po Mníchove charakterizované dominantným postavením nacistického Nemecka v celom stredoeurópskom priestore a aj na území dnešného Slovenska rýchlym oslabovaním princípov demokracie. Historici na základe analýz archívnych prameňov, procesov v štruktúrach štátnych a správnych inštitúcií na úrovni riadenia štátu, ako aj analýzy prijímanej legislatívy konštatujú: *„Základy liberálnej spoločnosti a pluralitnej demokracie: politická tolerancia k opozícii, hľadanie konsenzu či diskusia, rovnako ako korektný vzťah k menšinám, stále viac absentovali, až sa vytratili z politického života Slovenska.“*⁵

Spomienky ľudí, ktorí túto dobu zažili, predstavujú konkrétne osobné zážitky a skúsenosti, ako sa prebiehajúce historické udalosti premietli do ich životov. Prerozprávali ich v podobe, ako si ich s odstupom desiatok rokov (a niekedy aj pod vplyvom dodatočných informácií) vybavujú. Ide o subjektívnu rekonštrukciu ich vlastného životného príbehu v kontexte veľkých dejín. Udalosti od jesene 1938 prinášali so sebou také zmeny, ktoré zasahovali do zaužívaného spôsobu života obyvateľov Slovenska, ovplyvňovali sociálne vzťahy a komunikáciu, na ktorú boli dovtedy zvyknutí. Pamätníci hovoria, čo pre nich samotných znamenalo vytrácanie sa politickej tolerancie a korektnosti či rešpektu k menšinám. Opisujú, akú podobu mali tieto procesy zmeny pre nich a ich blízkych, ako ovplyvnili ich dovtedajší sociálny status v lokalite, vzťahy s najbližším okolím, ale aj s reprezentantmi štátnej a cirkevnej moci, resp. ako zasiahli ich privátnu sféru – rodinné vzťahy.

Aký charakter majú reflexie sledovaného historického obdobia? Aké situácie, symboly a spomienky sú pre nich znameniami zmeny – kto alebo čo pre nich túto zmenu predstavoval, resp. stelesňoval? Na tieto otázky som hľadala odpovede pri obsahovej analýze výpovedí pamätníkov. Reflexie sledovaného obdobia sú rôzne: niektorí stručne, iní všeobecne zmieňujú sa o medzinárodnej situácii v európskom priestore na jeseň 1938, hovoria o vedomostiach, informáciách, ktoré mali o situ-

5 NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Holoľauka na Slovensku. Obdobie autonómie 6. 10. 1938 – 14. 3. 1939. Dokumenty*. Bratislava : Nadácia Milana Šimečku, 2001, s. 7.

ácii v nacistickom Nemecku. Často sú narátori osobní a spomínajú na udalosti, ktoré sa udiali v ich súkromnom a rodinnom živote. V mojej výskumnej vzorke sú zastúpení pamätníci z rôznych oblastí dnešného Slovenska: je medzi nimi jeden respondent z Petržalky, ktorá pripadla po Mníchove nacistickému Nemecku, ďalej obyvatelia území, ktoré sa po prvej Viedenskej arbitráži ocitli v Horthyovskom Maďarsku, ale zastúpené sú aj skúsenosti obyvateľov z území, ktoré ostali v autonómnej Slovenskej krajine.

Situáciu tesne po Mníchove v Petržalke zachytáva spomienka vtedy 13-ročného mládenca. Október 1938 má v pamäti spojený predovšetkým s dvoma situáciami. Prvá je vizuálnou spomienkou zmeny vo verejnom priestore v súvislosti s núteným odchodom československých vojakov z jeho rodnej obce a z pohraničného československého územia. Armáda musela opustiť systém vojenských opevnení a nahradili ich vojaci nacistického Nemecka. Zmenu má zachytenú ako obraz výmeny vojakov – reprezentantov štátnej moci. Druhý opis zmeny je osobnejší, hlbšie zažitý. Zostal ako spomienka na ťažkosti v škole s novým vyučovacím jazykom a na odchod slovenských učiteľov zo školy: *„No, tým dňom, 10. októbrom, vstúpili nemecké vojská do Petržalky, celú ju okupovali, obsadili všetky úrady, ... obsadili kasárne, naše vojsko československé sa stiahlo do Bratislavy, no a tým dňom začal iný život pulzovať pre občanov Petržalky. Vstúpili do platnosti všetky hitlerovsko-nemecké fašistické zákony a nariadenia [...] Ja som začal ešte začiatkom septembra chodiť do slovenskej meštanky, ale dňom okupácie, na druhý deň už to bola nemecká škola. Už naši učitelia... slovenskí učitelia boli evakuovaní, tak ako všetci štátni zamestnanci... A my, čo sme boli obyčajní občania, my sme nemali kam ísť, tak sme tu zostali, ... v Petržalke. A pre nás to boli časy veľmi zlé, ťažké časy. Celá okupácia... všetky predmety učili v nemčine, ... tak som musel drilovať tú nemčinu. Dneska mi je dobrá vec, že viem nemecky, no.“*⁶

V sledovanom období sedemročný slovenský chlapec z Dunajskej Stredy, ktorá sa po prvej Viedenskej arbitráži stala maďarským územím, hovorí z pohľadu dieťaťa a žiaka o zmene správania v škole i v uliciach mestečka. Jeho spomienka vypovedá o spochybnení jeho vlastných istôt a hodnôt, ktoré pre neho, jeho rodinu, ale aj rovesníkov – spolužiakov dovtedy platili v privátnom (doma) aj vo verejnom priestore (škola). Zneistenie do jeho života vniesli existenčné problémy rodiny, veď jej slovenský pôvod znamenal zrazu znížený sociálny status. Ďalšou neistotou pre rodinu bolo narukovanie jej živiteľa (otca) do maďarskej armády. So zmenou sa stretol aj v školskom prostredí. Nositeľmi zmeny, agresívneho správania až šikany voči židovským spolužiakom, boli noví žiaci pochádzajúci z maďarských území. Tí si so sebou priniesli vlastné normy správania voči Ž/židom, ktoré už platili v Horthyovskom Maďarsku a mali platiť aj na získaných územiach.

„[...] v 38. nás pripojili k Maďarsku, no a otcovi napríklad jednoducho neuznali vysokú školu, on... jeho považovali za Felvidéki Tótha..., tak týmto spôsobom. Čiže – bolo to veľmi zlé. A on narukoval na polroka na vojnu a tam tiež nedostal, ako sa hovorí, tú, to dôstojnícke zaradenie a bol len obyčajným, čo ja viem, desiatnikom. [...] Hneď

6 J. G., nar. 1925 v Petržalke, výskum autorky v roku 2014.

od začiatku, od začiatku v triede a zvlášť tí, ktorí prišli z materských zemí, čo pôvodne boli Maďari, tak oni sa chovali úplne povýšenecky a napríklad to boli úplne strašné situácie, keď neviem, zo šiestej triedy gymnázia prišiel ku nám do druhej triedy a tam jednoducho tie židovské deti začal fackať, alebo tuná [ukazuje na vlasy nad uchom, M. V.] vytrhávať takto vlasy. Tak to boli úplne pre nás to boli stresové situácie. Nikdy sme také nevideli, nikdy sme o tom nevedeli. My sme sa spolu hrávali a všetko a to, to bolo pre nás skutočne, veľmi ťažké...“⁷

Spomienka 14-ročného židovského mládenca, tiež z Dunajskej Stredy, ešte výraznejšie reflektuje dramatickú zlomovú situáciu a charakter fatálnosti tejto zmeny pre židovských obyvateľov v tejto lokalite. Rodné mesto nachádzajúce sa na území, ktoré získalo Maďarsko, sa stalo priestorom rabovania a násilností, ktoré boli namierené predovšetkým proti židovským obyvateľom. Do mesta boli privezení Ž/židia, ktorí nemali na vtedajšom slovenskom území domovské právo. Takéto nútené sťahovanie sa dotklo aj príbuzných spomínajúceho. Stali sa nechcenou skupinou na Slovensku, ale aj v Maďarsku. Zmena správania spoluobčanov ku jeho otcovi a rodinnému majetku akcelerovaná príchodom reprezentantov maďarskej štátnej moci predstavovala spochybnenie až negovanie dovtedajších noriem správania a vzťahov medzi obyvateľmi jeho rodného mesta. Predznamenávali zmenu sociálneho statusu jeho rodiny a neisté vyhliadky do budúcnosti, vzhľadom na jej židovský pôvod.

„Vtedy došlo v 38. roku už k tomu, že tu sme sa stali Maďarmi, na čo mám veľmi zlé spomienky... lebo 7. novembra prišli sem Maďari a v ten deň v Dunajskej Strede vyrabovali dva židovské obchody. Z toho jeden bol môjho otca a môjho otca chceli obesiť. Takže sme ho museli schovať... a ja som videl ako rabujú náš obchod a čo vykrikujú tam ľudia. Takže to bolo pre mňa ako 14-ročného chlapca strašne šokujúce... predošlý deň zo Slovenska už sem došlo niekoľko autobusov Židov, ktorých zo Slovenska vyložili s tým, že to neni sú Slováci, a to boli Židia, medzi ktorými som mal aj rodinu a tá rodina prišla sem. To bola rodina A., ktorých z Čataja priviezli sem do Dunajskej Stredy tiež, no a tí už boli tu a no a odtiaľto zasa Maďari tvrdili, že nie sú Maďari, tak ich zase vyviezli za hranice. Takže boli medzi dvoma štátmi, medzi Slovenskom a Maďarskom a už bola zima, a oni tam museli byť. Takže to bol jeden z veľkých šokov, druhý šok bol ten deň, keď prišli maďarské vojská a že rabovali náš obchod.“⁸

Čím je vek spomínajúcich vyšší, tým zreteľnejšie sú v ich spomienkach zachytené nuansy odlišnosti životných podmienok, vzťahov v lokálnom spoločenstve pred a po zmene, ktorú priniesli udalosti jesene 1938. Ich výpovede akcelerujú otázky o vplyve politických rozhodnutí, postupnej zmene politického systému a s tým spojenou legislatívou na každodenný život ľudí. Respondenti hovoria tiež o kvalite informácií, ktoré mali k dispozícii, o ich vplyve na vnímanie a chápanie žitej reality, aj na ich prípadné životné stratégie, plány a rozhodnutia ako sa v zmenej situácii zachovať.

⁷ USC Shoah Foundation Visual History Archive (USC SF VHA), J. T., nar. 1931 v Dunajskej Strede, Interview Code 41297, segm. 8-10.

⁸ USC SF VHA, F. K., nar. 1924 v Dunajskej Strede, Interview Code: 30039, segm. 39-40.

V roku 1938 16-ročné dievča pochádzalo z rodiny, v ktorej sa otec aj starší súrodenci zaujímali o politické dianie, v médiách sledovali aj nástup Hitlera k moci. Konštatuje, že mali možnosť získať informácie o dianí nielen v bezprostrednom okolí, ale aj v Európe, predovšetkým z rozhlasového vysielania. Zaujímavý je jej opis zážitku z improvizovanej manifestačnej oslavy pričlenenia obce k Maďarsku. Rovnako aj živá spomienka na protižidovskú výzvu, aby sa agresia obrátila na miestnych židovských obyvateľov. Je zrejmé, že zotrvačné mechanizmy pôsobenia sociálnych noriem správania platných „pred zmenou“, ktorými sa riadila sociálna kontrola v lokálnom spoločenstve, ešte zavážili a výzvu stačili spochybníť a znehoovať. Jej opis prináša aj náznak reakcií lokálneho spoločenstva na prebiehajúce zmeny a ich vplyv na rodinnú ekonomiku.

„Žiaľ sme to chápali. Lebo sme vedeli, že čosi sa deje v západnej Európe, ... vedeli sme, čo sa deje. Ved' sme čítali noviny, počúvali rozhlas, aj keď sme nemali vlastné rádio, ale sme zas mali známych, kde sme mohli počúvať... V dedine našej boli dve rádiá. Dva rozhlasové prijímače, to bol jeden veľkostatkár a učiteľ. Tak učiteľ obyčajne vyložil rádio do okna, aby dedina mohla počúvať. [...] Keď sa rozhodlo, že pripadne to územie Maďarsku [dedina respondentky bola na tomto území, M. V.], tak usporiadali chlapi taký pochod po dedine. Len obyčajný taký pochod. A veru, že tam zaznel jeden výkrik »Preč so židmi!« (tedd le a zsidókal!) v maďarčine a na to sa ozval ďalší hlas, sme počuli: »Čo netreba, to netreba!« Čiže, aby bol s tým ten dotýčný ticho. A nedalo sa pociťovať predbežne nič, až na to, že boli určité rodiny, boli v menšine, ktoré profitovali z tých zmien... Tým, že zabrali to územie a tým, že fašizmus sa rozširoval, tak vždy sa nájdu ľudia, ktorých zmýšľanie sa mení. Židia boli odstavení od všetkých profesií... bolo možné použiť tichých spoločníkov a viem, že vtedy naši viedli obchod ďalej spolu so susedom pod jeho menom.“⁹

Vtedy 22-ročná mladá žena hodnotí obdobie jesene 1938 a jej dôsledky pre seba a rodinu. Jej spomínanie na úroveň a kvalitu informácií o dianí v bezprostrednej blízkosti i v nacistickom Nemecku je odlišné od predchádzajúcej výpovede. Informácie do jej rodiny prinášali priamo židovskí emigranti z nacistického Nemecka. V spomienke hodnotí vtedajšie postoje a reakcie svojho okolia na správy o udalostiach v nacistickom Nemecku aj na prichádzajúcu zmenu. Upozorňuje na sklon ľudí relativizovať zlé správy a veriť, že sa týkajú vzdialených miest a ľudí. Pre ňu konkrétnu zmenu predstavuje zmenené správanie najbližšieho okolia, a fakt, že ostala oddelená od časti rodiny novou hranicou. Zmena pre ňu znamená obmedzenie slobodného pohybu, ako aj začiatok spoločenskej izolácie židovských obyvateľov v meste Prešov.

„Ja to začnem od 38. roku, keď sa rozpadlo Československo. V Prešove sme to veľmi intenzívne prežívali, lebo Košice odpadli. Po prvé som tu (v KE) mala rodinu a hlavne sestru a synovca, ktorého sme tak zbožňovali. A sme vedeli, že už tak ľahko sa ku nim a ani oni ku nám nedostanú. A prichádzali evakuanti z Košíc, z Podkarpatskej Rusi, to strašne pôsobilo na človeka. Vôbec ten 38. rok, Anschluss s Rakúskom, mobilizácia, potom v jeseni zase mobilizácia a Mníchov, hej? To všetko veľmi pôsobilo na

9 USC SF VHA, P. R., nar. 1922 vo Veľkých Kapušanoch, Interview Code: 17733, segm. 22, 26-27.

nás. Ešte stále sme netušili, čo nasleduje, lebo človek je už taký, že kým ma to netlačí, tak ešte nemyslím, že sa to môže zvrhnúť... Len prichádzali... vtedy nebola televízia, ani rádio, tak málo, na málo miestach boli rádiá, že sme nevedeli čo všetko sa odohrávalo v Nemecku, v Rakúsku všade, hej? Ale už pomaly to na nás doliehalo... No a teraz prišiel marec v 39. roku a náhle sa zmenilo veľmi. Ľudia, s ktorými sme boli zadobre, nejak sa už odťahovali od človeka, že to už nie je ono, to čo bolo niekedy. Už každý začal myslieť na tie zadné dvierka, každý myslel na to, že aj u nás to tak môže dopadnúť, hej, ako inde. Prichádzali emigranti, aj manžel rozprával, že do Prahy prichádzali z Nemecka ľudia. Tam, kde on bol ubytovaný, tak aj tam do tej rodiny prišli emigranti.“¹⁰

Mladá, čerstvo vydatá žena, sa presťahovala v roku 1937 k manželovej rodine do Kráľovského Chlmca. Jeseň 1938 má v spomienkach spojenú s odlúčením od manžela – najprv v dôsledku mobilizácie musel narukovať do československej armády, neskôr ako židovský muž žijúci na územiach pripadnutých Maďarsku mal pracovnú povinnosť a musel nastúpiť do pracovného tábora. Jeho manželka ostala sama – bez možnosti kontaktu s ním, svojimi rodičmi a ďalšími pokrvnými príbuznými, ktorí zostali po zmene hraníc na Slovensku. Zmena jej priniesla odlúčenie a osamelosť v novom prostredí.

V roku 1937 sa ako 21-ročná vydala: „[...] Ale dlho netrvalo naše manželstvo, lebo on stále chodil na vojenské manévry, aj mobilizácia bola. Až potom, keď sme sa stali, keď nás pripojili k Maďarsku roku tisícdeväťsto [odmlka, premýšľa] tridsať... deväť¹¹, tak odišiel do pracovného tábora. Išiel do Košíc, tam ich sústredili všetkých. Raz som ho mohla navštíviť. Tak som ho aj navštívila a od tej doby som ho už nevidela [...] bola som odlúčená od mojich najbližších všetkých. Oni žili na Slovensku a ja na Maďarsku...“¹²

Pre ďalšie pätnásťročnú dievča znamenali vtedajšie udalosti v jeseni 1938 tiež zhoršenie životných podmienok. Neistota a strach sú emócie, ktoré charakterizujú jej spomienky na tieto zmeny. Spomína na znemožnenie práce otcovi – živiť rodinu aj na vysídlenie celej rodiny. Tieto udalosti otriasli jej dovtedajšími predstavami o svete. Vynútený odchod z jej rodnej obce v sprievode predstavitel'a novej štátnej moci a poníženie otca, autority rodiny – to sú momenty, ktoré má spojené s týmto obdobím.

„[...] Maďari nás strašne šikanovali... Pravdaže sme vedeli, že hrozba ide z Nemecka... lebo noviny sme čítali... Dost' sme boli v strachu, a hlavne hovorím, tá maďarská éra nám veľmi ublížila. Zobrali nám živnosť, vyhostili z Myslavy... Tá časť, z ktorej pochádzal otecko, nebola zabratá Maďarmi, tak sme na vlastnom voze odchádzali, ale maďarský četník otcovi nedovolil sedieť na voze, musel ísť za ním.“¹³

10 USC SF VHA, G. U., nar. 1916, Interview Code 18589, segm. 31-33.

11 Respondentka si pričlenenie južných častí Slovenska Maďarsku v spomienke o rok posunula.

12 USC SF VHA, Ž. G., nar. 1916, Poša, Interview Code: 14874, segm. 6-7.

13 USC SF VHA, A. R., nar. 1923 Myslava, Interview. Code: 20159, segm. 13-14.

Mladý muž z Ružomberka pracoval na jeseň 1938 v rodinnom obchode. Dovtedajší status obchodníckej rodiny v lokálnom spoločenstve bol spochybnený. Jeho spomienky na zmenu sú spojené so šikanou zo strany členov Hlinkovej gardy aj s narastajúcim antisemitizmom v meste.¹⁴

„Tak to už bolo horšie, lebo za autonómie, vtedy už začal ten antisemitizmus byť citel'ný... Ako príklad uvádzam za druhej republiky, keď bola založená [Hlinkova, M. V.] garda. Tak prvá vec bola, že robili u nás domovú prehliadku pod tou zámienkou, že hľadali maďarské zástavy. Tak to už bol taký antisemitický krok, bola to len zámienska. Vtedy už ten antisemitizmus začal... No a potom samozrejme za slovenského štátu to pokračovalo.“¹⁵

Spomienka v danom období šesťročného chlapca z Humenného prináša osobnú skúsenosť s tým, čo dnes historici nazývajú prvé deportácie¹⁶ židovských obyvateľov z územia Slovenska. Diali sa tesne po verdikte prvej Viedenskej arbitráže v dôsledku nariadenia vtedajšieho predsedu vlády Jozefa Tisa.¹⁷ To, samozrejme, vtedy chlapec nevedel. Ostala mu spomienka na bývanie s celou rodinou v stohu slamy a neskorší návrat domov. Prázdny vyplienený byt, ale aj nezištná pomoc cudzej ženy, to sú pre neho momenty charakterizujúce zmenu.

„Na jeseň 1938 všetkých tých židov, ktorí pochádzali z Maďarska alebo z Poľska, ktorí nemali občianstvo, domovské právo, tak ich sťahovali preč. My sme boli hneď v prvej várke a vystaňovali nás na hranicu maďarskú. Viete, ja som mal vtedy šesť rokov, som mal ísť do prvej triedy, takže moja pamäť na tú dobu je útržkovitá... pamätám sa, že môj starší brat mal perinu či dve a bývali sme v stohu slamy. Tam sme boli asi desať lebo štrnásť dní na tej hraničnej čiare v podstate. Bolo tam veľmi veľa rodín, desiatky a desiatky. Potom došlo k tej politickej dohode a my sme sa vrátili domov. Prišli sme do toho nášho domčeku a tam nebolo nič. Proste ani lyžička. Všetko si susedia rozobrali. Tak tá pani F., ona bola vdova a mala v takom dlhom nájomnom dvore byt, v prvom murovanom dome býval majiteľ a za tým išli budovy z válkov [stavebný materiál z nepálenej hliny, M. V.], tá nás pritúlila, mala tri izby tak za sebou. U nej sme bývali až do roku 1942, až do transportov. V tom období som chodil do prvej triedy ešte do štátnej školy, pamätám sa, ako nás učili o tatíčkovi Masarykovi, v tridsiatom deviatom sme tiež ešte chodili do štátnej školy, ale prelepovali nám strany v čítanke [po 14. marci 1939, M. V.] a v štyridsiatom roku nás zo školy povyhadzovali.“¹⁸

Rovnako starému chlapcovi – prváčikovi v Trenčíne sa zmena na jeseň 1938 spája s nepríjemným zážitkom s dovtedajším kamarátom priamo v triede. Predstavuje

14 Jeho spomienka korešponduje a dopĺňa konkrétnou situáciou poznatky, ktoré priniesol historiografický výskum. Pozri NIŽŇANSKÝ 2001, s. 29-32.

15 USC SF VHA, A. R., nar. 1911 v Ružomberku, Interview Code: 27473, bez segmentov, fragment od 17. minúty 57. sekundy po 19. minútu.

16 Túto udalosť je možné v kontexte súčasných poznatkov o tzv. riešení židovskej otázky na Slovensku vnímať ako predzvesť charakteru celého procesu, ktorý vrcholil masovými deportáciami v roku 1942.

17 NIŽŇANSKÝ 2001, s. 9-10.

18 Z. B., muž, nar. 1932 v Humennom, rozhovor nakrútený v auguste 2006 v rámci výskumu osudov detí počas holokaustu. Bol spracovaný v monografii VRZGULOVA, Monika. *Deti holokaustu*. Bratislava : Dokumentačné stredisko holokaustu, 2007, s. 53-62.

jeho prvú konfrontáciu s faktom, že inakosť (fakt, že pochádza zo židovsko-slovenskej rodiny) vyvoláva aj nové negatívne reakcie najbližšieho okolia.

„V podstate som pochopil, že proste mať židovské príbuzenstvo, to nie je len mať radosť a pocit, že si obklopený láskou, ale že je to aj nepríjemné alebo nebezpečné. Mal som takého, nedá sa to nazvať kamarát, lebo sme boli malé deti, ale odkedy sa pamätám, sme sa hrávali v piesku a v parku a sme boli vždy spolu a tak. Takže naši rodičia ešte prosili učiteľa v prvej triede, aby nás posadil spolu. No a tento chlapec... no Paľko sa volal, krstné meno iba poviem, tento Paľko proste vstal ešte pred začiatkom vyučovania a povedal, že poprosil teda učiteľa, aby ma odsadil. Aby ho odsadil odo mňa. Že on už nechce so mnou sedieť. No a učiteľ sa pýta: »A prečo?« Bol úplne ako vydesený, pretože... No, že preto, že Kornel smrdí. A on mu hovorí: »no ako – že smrdí ?« »No, otec mi povedal, že židia smrdia a Kornel je žid.« Takže si odsadol a nechal ma samého. Teda som sedel v tej lavici a nevedel som pochopiť, že čo sa deje. Jednak som vedel, že to nie je pravda, že nikto z mojej rodiny nesmrdel, že naopak boli šialene čistotní, až nepríjemne čistotní, lebo ma nútili umývať viac, ako som mal sám chuť, a na druhej strane to, že ten kamarát, že toto sa stalo, to bola šialená skúsenosť pre mňa.“¹⁹

Spomienka vtedajšej študentky gymnázia v Trenčíne jasne umiestňuje začiatok protižidovských nálad a postojov v meste už do jesene 1938. Prvé vydeľovanie z kolektívu rovesníkov, osudy českých učiteľov a ich násilné odchody – to sú obrazy, ktoré má s týmto obdobím spojené v pamäti. Predstavujú začiatok zmeny, ktorá jej po čase priniesla ešte výraznejšie prejavy diskriminácie.

„Každý spomínal začiatok holokaustu štrnásteho marca tridsaťdeväť, ale ja z vlastnej skúsenosti viem, že fakticky sa to začalo už pri mobilizácii, v tridsiatom ôsmom roku. Keď sme chodili do školy, vtedy už sa začali zoskupovať určité spolužiačky do Hlinkovej mládeže a začali od nás bočiť. Už bolo vidieť ten rozdiel, jako bolo do tej doby a ako sa chovali potom. Taktiež mnohí už z českých profesorov, ktorých bolo u nás na gymnáziu prevažne, sa začali zaoberať s tým, že zo Slovenska odídu. Ja mám, ja spomínam na jeden zážitok, ktorý bol cez mobilizáciu a to bolo na židovský Nový rok, keď bola vlastne tá mobilizácia vyhlásená, že celá mládež vyšla hore v kostole na chór a spievala sa hymna Kde domov můj. Mnohí z tej staršej generácie nám toto velice zazlievali. Tí rozumní s nami súhlasili, lebo ich názor bol, že keď by Hitler prepadol túto časť Československa, že by bolo so všetkými židmi koniec. V tridsiatom deviatom, štrnásteho marca to už skutočne bolo na škole velice pre nás ťažko... Ale môžem povedať, že naša triedna profesorka, pani profesorka M. prišla za nami a hovorila: »Dievčence, držte sa, musíte to vydržať, raz bude aj ináč.« To jej teda nikdy sme nezabudli... Potom nastala výmena profesorov, pretože všetci do konca školského roku, všetci českí profesori odišli od nás. My sme ešte jeden rok v tej škole vydržali, no ale potom už bol numerus nullus a museli sme všetky školu opustiť.“²⁰

19 USC SF VHA, K. F., nar. 1932 v Trenčíne, Interview Code:16541, segm. 43-44.

20 Videoarchív Nadácia M. Šimečku, Bratislava, E. F., žena, nar. 1927, interview 92.

Maturantka v školskom roku 1938 – 1939 zaznamenala zmenu priamo v škole. V tomto jej poslednom školskom roku sa stretli dve kvalitatívne odlišné obdobia. Na začiatku ešte bezstarostné kontakty a vzťahy mládeže rôzneho pôvodu. Podľa jej slov pokroková („skôr neologická“) židovská komunita žila v lokálnom spoločenstve v duchu náboženskej tolerancie. Tu je tiež dôležité si uvedomiť, že vtedy mladé dievča spomína na svoju vekovú skupinu a jej vzťahy, nie na dospelých aktérov lokálneho spoločenstva. Jej skúsenosť je dokladom toho, že napriek vnučovaniu zmeny správania k židovským spolužiakom zo strany autorít školy, zafungovali ešte v danom období vzory správania tolerancie a úcty, ktoré mali mladí ľudia osvojené socializáciou v predchádzajúcom období Československej republiky.

„V Ružomberku bola židovská komunita veľmi zaujímavá, pokroková... skôr neologická a tak, priateľstvo s inými náboženstvami, to bolo úplne prirodzené, mali sme kamarátov, dievčatá chodili s kresťanskými chlapcami, kresťanskí chlapci dvorili židovským dievčatám, boli tam miešané manželstvá a myslím, že vzťah bol úplne prirodzený, tak ako medzi mladými ľuďmi mal byť. No, ľudovú školu som vychodila v Ružomberku, potom som navštevovala gymnázium reálne a v búrlivých rokoch tridsaťosem, tridsaťdeväť som maturovala. Tak zažila som pálenie kníh českých, pokrokových a zažila som aj štrnásty marec priamo, v centre diania v Ružomberku. V tridsiatom deviatom v máji som maturovala, tak ako všade sa žiaci lúčili s tablom, každá trieda maturitná mala svoje tablo. My sme mali na table Andreja Hlinku a mali sme profesora, ktorý bol Nemeč, taký B. sa volal a presviedčal našich spolužiakov... aby nedali týchto židovských spolužiakov na to tablo a naši spolužiaci vtedy už sa ohradili proti tomu, že toto nebude žiadne tablo a nakoniec sme na tom table boli.“²¹

V nasledujúcej spomienke bratislavský stredoškolač ilustruje vzťahy žiakov k českým učiteľom a ich konkrétny skutok pri nútenom odchode triednej učiteľky na jeseň 1938. Tento osobný zážitok podporuje obraz českých učiteľov v spomienkach ďalších pamätníkov. Vystupujú v nich v danom období ako významné formatívne vzory pre mladú generáciu na Slovensku.

„My sme mali väčšinou českých profesorov, ktorí nás na obchodnej akadémii učili. Tá škola proste, tých českých profesorov, keď došiel Slovenský štát, vyhnali do Čiech. A naša triedna bola Češka. A keď išla, išla náhodou okolo školy, tak celá trieda vybehla k oknám a začala skandovať Dovidenia. Na druhý deň už prišli všelijakí eštebáci, slovenskí gardisti a začali vyšetřovať, že čo to znamenalo dovidenia a kto začal. Nenašli vinníka. Bolo (to) spontánne. Takže my sme týchto českých učiteľov mali skutočne radi. Lebo to boli múdri ľudia. A tí nás aj veľa naučili.“²²

Záver

Súčasná vedecká poznatky o nedávnej minulosti tvoria výsledky výskumov rôznych vedných disciplín. Platí to aj o období od jesene 1938 do jari 1939. Charakterizovala ho zásadná a pomerne rýchla sociálna zmena zasahujúca aj obyvateľov

21 Videoarchív Nadácia M. Šimečku, Bratislava, M. N., žena, nar. 1922, interview 23.

22 Videoarchív Nadácia M. Šimečku, Bratislava, J. K., muž, interview 12.

dnešného Slovenska. Historici hovoria o kombinácii viacerých faktorov, ktoré ju akcelerovali a živili: konflikty o zdroje a hodnoty, resp. aj územné nároky na medzinárodnej úrovni, zmena politického režimu a ideológie na vnútroštátnej úrovni. Parlamentnú demokraciu v Československu vystriedali procesy vedúce k autoritárskemu politickému systému. Politicky a legislatívne garantovaná rovnosť všetkých obyvateľov krajiny pred zákonom sa rýchlo stávala minulosťou. Etnologický kvalitatívny výskum zameraný na výskum pamäti prináša poznatky o tom, akým spôsobom si na tieto zmeny spomínajú pamätníci, aké udalosti, situácie, zážitky pre nich túto zmenu predstavujú.

Cieľom mojej štúdie bolo na vybratých fragmentoch spomienok získaných metódou oral history sledovať obrazy sociálnej zmeny od jesene 1938 v individuálnych spomienkach. Analyzovala som 200 interview (z nich bolo 120 židovských). Len v tretine rozhovorov (prevažne so židovskými respondentmi) som našla krátke pasáže, v ktorých respondenti spomínali na príbehy či situácie spojené so sledovaným historickým obdobím. Ich spomienky sú ovplyvnené mnohými faktormi: vekom spomínajúcich, ich pôvodom, rodom, vzdelaním, aj tým, na akom území v čase zmeny žili, ako dokážu chápať súvislosti, procesy okolo seba a v neposlednom rade aj ich schopnosťou rozpamätať sa. Ako som už uviedla, v mojej vzorke v sledovanom období prevažuje skúsenosť židovských respondentov. Predovšetkým ich spomienky obsahujú konkrétne momenty, ktoré sa ich osobne dotýkali a v danom období pre nich predstavovali symbol nastávajúcej zmeny. Samozrejme, nejde o reprezentatívne výskumy, a tak je táto proporcia len ilustratívna, aj keď logická a výpovedná. Nárast antisemitizmu v sledovanom období v celej Európe a jeho prejavy aj vo vtedajšej spoločnosti Slovenska zasahovali všetky úrovne a oblasti života. Fatálne ovplyvnili život židovskej komunity,²³ preto sa spomienky na toto obdobie objavujú predovšetkým v naratívoch jej členov.

Analyzované biografické naratívy predstavujú minoritnú optiku a skúsenosť – ide o ľudí so židovským pôvodom, slovenských obyvateľov, ktorí sa stali po zmene hraníc minoritou v novom štáte, ale aj o Slovákov vo „vlastnom štáte“, no nesúhlasiacich s nastupujúcim režimom a jeho ideológiou. Sociálna zmena im od jesene 1938 zasiahla radikálne (a negatívne) do životov, a tak o nej vo svojich životných príbehoch hovoria.

Hoci má sociálna zmena v analyzovaných spomienkach celú škálu podôb, je možné nájsť spoločné znaky. Zmeny, ktoré opisujú cez dnešnú optiku, rozkolísali a narušili dovtedy platné sociálne normy a vzorce správania na lokálnej úrovni. Spomínajúci zdôrazňovali neistotu, nový negatívne vnímaný sociálny status a z neho vyplývajúce životné možnosti. Sociálne normy a hodnoty, zaužívané spôsoby sociálnej komunikácie, ktoré spoluvytvárali ich dovtedajší každodenný svet,

23 Viac: SALNER, Peter. Židia v období autonómie Slovenska. In POJAR, Miloš – SOUKUPOVÁ, Blanka – ZÁHRADNÍKOVÁ, Marie (eds.) *Židovská menšina za druhé republiky*. Praha : Židovské muzeum 2007, s. 132-145; SALNER, Peter. Židovská komunita na Slovensku medzi demokraciou a holokaustom. In POJAR, Miloš – SOUKUPOVÁ, Blanka – ZÁHRADNÍKOVÁ, Marie (eds.) *Židovská menšina v Československu ve třicátých letech*. Praha : Židovské muzeum v Praze, 2004, s. 83-95.

boli nahrádzané novými, ktoré re-kategorizovali obyvateľov a fatálnym spôsobom zasahovali do ich životov.

Spomienky pamätníkov sa viažu na isté body zvratu. Reprezentujú skúsenosti z rôznych oblastí dnešného Slovenska. Narátori z území zasiahnutých verdiktom prvej Viedenskej arbitráže a jej dôsledkami opisujú zmenu spôsobenú posunutím štátnej hranice: príslušnosť do iného štátu, s inými platnými zákonmi a s odlišnými zaužívanými normami správania k menšinám (predovšetkým k židovskej). Ďalší reflektujú pokus autonómnej slovenskej vlády o prvé deportácie nežiaducich židovských obyvateľov bez domovského práva z územia „okliešteného Slovenska“ po prvej Viedenskej arbitráži či akceleráciu otvoreného (spočiatku) psychického a verbálneho teroru zo strany napríklad členov Hlinkovej gardy voči židovským a českým spoluobčanom, ale aj voči Slovákom previazaným s predchádzajúcim československým obdobím. Ďalší respondenti uvádzajú zážitky spojené s kvalitatívnymi zmenami v politickom systéme vtedajšej spoločnosti Slovenska, s ohrozením demokratických princípov rozpadajúceho sa československého štátu a nástupom nových autokratických politických elít, ako aj so zmenami noriem správania a sociálnych vzťahov na mikroúrovni spoločnosti.

Významné pre udržiavanie pamäti – individuálnej, skupinovej/sociálnej či kultúrnej sú emócie. Tie bývajú akceleratorom spomínania, ktoré je úzko prepojené s procesmi sebaidentifikácie. Ako hovorí Aleida Assmann: „*Spomínať sa bude na to, čo sa pokladá za nápadné, čo urobilo hlboký dojem. Emócie sú posilňovače pozornosti, a prispievajú tiež ku stabilite spomienok. Spája ich tiež to, že vybrané spomienky posilňujú skupinovú identitu a skupinová identita posilňuje spomienky; inými slovami: vzťah medzi spomienkami a identitou je uzavretý do kruhu.*“²⁴

Spomienky na jeseň 1938, ako je evidentné aj z vybraných fragmentov biografických naratívov, sú spojené skôr s negatívnymi emóciami – obavami, pocitmi neistoty, úzkosti, strachu, opustenosti či sklamania. Spomínajúci v procese rozprávania rekonštruujú aj svoju (vtedajšiu) identitu, svoju príslušnosť ku skupine obyvateľov, pre ktorú daná zmena znamenala ohrozenie, stratu dovtedajšieho sociálneho statusu aj životných istôt. Predovšetkým išlo o (niekedy až vnútenú) príslušnosť k židovskej komunite, ale aj k iným skupinám obyvateľov, ktorí sa touto zmenou ocitli v novej, zhoršenej situácii.

Fragmenty zo spomienok pamätníkov predstavujú nielen ich individuálnu pamäť. Tá sa komunikáciou, zdieľaním v rámci rodiny, vekovej či inej sociálnej skupiny stáva *komunikatívnou* pamäťou.²⁵ Tento typ pamäti má podľa A. Assmann ohraničenú životnosť 80 – 100 rokov (resp. trvanie počas troch až piatich generácií). Pokým pre komunikatívnu pamäť je kľúčové prepojenie na individuálneho nositeľa spomienky,

24 V origináli: „*Erinnert wird, was als auffällig wahrgenommen wurde, was einen tiefen Eindruck gemacht hat, was als bedeutsam erfahren wurde. Emotionen sind die Aufmerksamkeitsverstärker, die auch zur Stabilisierung der Erinnerung beitragen. Gemeinsam ist ihnen ebenfalls, daß die Erinnerungen, die ausgewählt werden, die Identität der Gruppe stärken, und die Identität der Gruppe die Erinnerungen befestigt; mit anderen Worten: das Verhältnis zwischen Erinnerungen und Identität ist zirkular.*“ ASSMANN, Aleida. Soziales und kollektives Gedächtnis, 2006. Dostupné na internete: <http://www.bpb.de/veranstaltungen/dokumentation/128665/panel-2-kollektives-und-soziales-gedaechtnis>.

25 A. Assmann hovorí, že komunikatívna pamäť sa kreuje v prostredí, ktoré charakterizuje územná blízkosť, pravidelné interakcie, kolektívne formy spolunažívania a zdieľanie skúsenosti. ASSMANN 2016, s. 13-14.

*kultúrna*²⁶ pamäť už pracuje so skúsenosťami a vedomosťami, ktoré sú oddelené od ich individuálnych nositeľov a sú prenášané materiálnymi nositeľmi – médiami a inštitúciami. Spomienky zachytené v biografických naratívoch pamätníkov predstavujú teda súčasť komunikatívnej pamäti, ktorej vybrané prvky môžu za istých okolností spoluvytvárať kultúrnu pamäť, resp. spolupodieľať sa na konštruovaní verejného diskurzu o danom historickom období. Spomienky predstavujú sociálne, kultúrne a politické konštrukty, ktoré sa menia v čase a ktoré majú svoj vlastný historický vývoj, pripomína Aleida Assmann. Pamäť môže byť výsledkom zámernej a riadenej politiky pamäti a formovaná zhora, ale môže vznikáť aj zdola ako pamäť generácií. Kultúrna a v jej rámci politická a národná pamäť je ukotvená v politických inštitúciách, podporovaná národnými (štátnymi) symbolmi, vyvolávaná pripomínaním udalostí a ovplyvňuje spoločnosť zhora. V tejto súvislosti môžeme hovoriť o politike pamäti (a zabúdania), ktorá zdôrazňuje úlohy politiky vo vytváraní kolektívnej pamäti inštrumentalizáciou a vyzdvihovaním konkrétnym historických udalostí a osobností, na druhej strane zanedbávaním, potláčaním iných, čo vedie ku kolektívnej amnézii.²⁷

Spomienky židovských aj nežidovských pamätníkov na rok 1938 zachytené s viac ako polstoročným odstupom predstavujú skupinovú skúsenosť, komunikatívnu pamäť špecifickej skupiny obyvateľov v generácii dnešných (pra)starých rodičov. Ako je zrejmé aj z obsahov, ktoré sú komunikované vo verejnom diskurze, tieto spomienky sa len veľmi pomaly, ak vôbec, stávajú súčasťou dnešnej kultúrnej a politickej pamäti. Tento krátky historický úsek je prekrytý emočne silnejšími, vypätými spomienkami na obdobie holokaustu, resp. na obdobie Slovenského národného povstania či záverečných bojov druhej svetovej vojny, ktorých predohrou boli udalosti posledných mesiacov roka 1938.

26 Tamže, s. 18-21.

27 Tamže, s. 21-22.

Cituj:

VRZGULOVÁ, Monika. Sociálna zmena v biografických naratívoch obyvateľov dnešného Slovenska. Od Mníchova po 14. marec 1939. In *Forum Historiae*, 2019, roč. 13, č. 1, s. 131-143. ISSN 1337-6861. DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.9>

...

PhDr. Monika Vrzgulová, CSc.
Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
Slovenská republika
monika.vrzgulova@savba.sk